

TARİHİ TATAR KİMLİĞİ ÜZERİNE ÜÇ GÖRÜŞ

Doç. Dr. Kürşat Yıldırım*

Öz

Tarih boyunca çeşitli coğrafyada görülen ve Türklere ve Moğollara atfedilen tarihi Tatar kimliği üzerine çok sayıda görüş vardır. Tarih kaynaklarındaki bilgilerden yola çıkarak araştırmalar yapanlar Tatar kimliğini tanımlamaya çalışmaktadırlar. Bu konuda devasa bir literatür meydana gelmiştir. Maksadımız çoğu siyasi mahiyetli olan ve kimlik inşasını hedefleyen literatürdeki bu tartışmalara girmeden ana kaynaklardaki bazı bilgileri kullanarak tarihi Tatar kimliğini Moğol, Türk ve Bulgar esaslı tanımlamaya çalışan görüşler hakkında genel bir değerlendirme yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Türk, Moğol, Bulgar, İdil-Ural

THREE VIEWS ON THE HISTORICAL TATAR IDENTITY

Abstract

There are many views on the historical Tatar identity seen in various geographies throughout history and attributed to Turks and Mongols. Those who conduct research based on information in historical documents try to define the Tatar identity. There is a large

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

amount of literature on this subject. Our aim is to write a brief evaluation of the views that try to define the historical Tatar identity on a Mongolian, Turkic and Bulgarian basis, using some information from the main sources without entering into these discussions in the literature, which are mostly of political nature and aim at identity construction.

Key Words: Tatar, Turk, Mongol, Bulgar, Idil-Ural

Ø. Tarihte *Tatar* adı ve kimliği çok geniş coğrafyalarda yaygın bir şekilde görülür. Birçok bakımdan kapsayıcı ve genel olduğu anlaşılan bu ad ve kimliğin ilk kez VI.-VIII. yüzyıllarda Türk ve Moğol boyları arasında görüldüğü kabul edilmektedir. Daha önce Tatar adının kökeni ve anlamları üzerine bazı değerlendirmeler yapmışım (Yıldırım, 2012; Yıldırım, 2014; Yıldırım, 2016; Koç-Yıldırım, 2020). Bu kısa yazımda ise tarihteki Tatar kimliği ve bu konuda bugünkü genel kabullerden bahsetmek istiyorum. Tatar tarihi bir kimlik olduğu gibi bugün de devam etmektedir ve üstelik bu sadece etnik bir kimlik değildir, aynı zamanda siyasi ve kültürel mahiyete de sahiptir. Bu kimliği Moğol, Türk ve Bulgar esaslı açıklamaya çalışan üç görüşe kısaca temas etmeye çalışacağım. Bu konudaki ayrıntılı ve analitik değerlendirmeler içeren, literatürdeki bütün tartışmalara yer veren bir çalışmayı bilahare yayınlamayı düşünüyorum.

1. Türk kaynaklarında ilk kez VIII. yüzyıla ait Orhun Yazıtlarında *Otuz Tatar*¹ olarak geçen halkın kimliği hakkında ilk

¹ Kül Tigin Kitabesi, Güney/1, Doğu/4, Doğu/14; Bilge Kağan Kitabesi, Doğu/12, Doğu/34, Kuzey/1.

değerlendirmeyi yazıtları çözen Thomsen yapmış ve bunu Moğol olarak kabul etmiştir (Thomsen, 1896: 140). Yazıtlardaki *Otuş Tatar* Çin kaynaklarında Shiwei olarak geçer (Gumilev, 2004: 47). Shiwei'lerin ise Gök-Türkler çağında hakiki Moğol boyları olduğu bilinmektedir (Yıldırım, 2020). Çin kaynaklarında ilk defa 842 yılında görülen Tatar adı, X-XI. yüzyıllarda Amur Irmağı'nın orta akımlarında yaşayan ve Dada 韃靼 olarak kaydedilen bir halka atfedilmektedir (Kyuner, 1961: 10). Türkleri ve Moğolları çok yakından tanımış olması icap eden İlhanlı sarayı tarihçisi Reşidüddin Fazlullah ise *Câmiu't-Tevârih*'te Tatarlar üzerine yazdığı bölümde şöyle demektedir: “Onların adı âlemde çok eski devirlerden beri bilinmektedir. Bunlardan ayrılan birçok kol vardır. Tüm bu kollar toplam 70 bin aile eder... Onların yaşadıkları yer bozkırdır, boyları ve kolları Çin sınırı yakınlarındaki bölgelerde konak yerleri ve yurtlarında (çadırlarında) yaşarlar. Yurtlarının çokça yığıldığı bir yer vardır, oraya Buir-Naur² derler” (Raşid-ad-Din, 1952: I/1, 101). Reşidüddin bilhassa tanımladığı coğrafya ile tam olarak Moğol kimliğine sahip Tatarlardan bahsetmiştir³. Gerçekten de bu “Moğol” kimlikli Tatarlar Baykal Gölü'nden güneybatıya doğru Kerülen'e kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı (Barthold, 1968: V, 559). Bu Tatarların Moğol olduklarına şüphe yoktur. Tatar, XIII. yüzyıldan sonra Moğolların millî adı olarak geçse de görüldüğü gibi Moğol kökenli boylara daha önce de Tatar adı

² Buyr Nuur adlı göldür, Kerülen Irmağı'nın güneydoğusundadır. Asıl Moğolların yurdu olarak bilinir.

³ Ögel'e göre Reşidüddin kendi çağında sadece Buyr Nuur Tatarlarını tanıyordu ve bu yüzden bu şekilde yazıp onların tarihte çok güçlü olduklarını düşünmüştü; Ögel, 2001: XII/1, 50.

verilmiştir (Barthold, 2006: 17). Tatar kimliğinin Moğol esasını yansıtan ana kaynaklardaki bu tür bilgiler sebebiyle, bugün Tataristan'daki Tatar kimliğinin teşekkülü üzerine bir *Tatar-Moğol Teorisi* şekillenmiştir. Buna göre İdil-Ural'daki Tatar kimliği böyle bir Moğol kökten çıkan etnik oluşum süreci sonunda bugünkü hâlini almıştır. Tatar halkı Avrupa'ya göç eden Kıpçaklarla karışmış, konar-göçer Tatarların kültür temelleri işte bu sırada atılmıştır. Kazan Tatarlarının tarihinde İdil Bulgarlarının önemi ve kültür katkıları pek yoktur ve söz konusu Bulgariya zayıf bir devlettir, şehir kültürü şekillenmemiştir ve buradaki halk Müslümanlaşana kadar geri kalmışlık içinde yaşamıştır. Yerli Bulgar nüfus Altın Orda devrinde yavaş yavaş eriyip yok olmuştur veya kıyıda köşede eski dinlerini muhafaza edenler şehir kültürünü geliştirmişler ve Kıpçak lehçesini getiren Müslümanlar kalabalıklaştıkça onlara karışmışlardır. XX. yüzyılın başlarında N. İ. Aşmarin ve V. F. Smolin gibiler tarafından ortaya atılan bu teorinin taraftarları Tatarlardan A. Z. Velidi Togan, R. R. Arat, M. İ. Ahmetzyanov ve daha sonraları R. G. Fahrutdinov; Çuvaşlarda V. F. Kahovskiy, V. D. Dimitriyev, N. İ. Yegorov, M. R. Fedotov ve Başkırlarda N. A. Majitov'dur (Tatarı, 2001; 43). Tatar kimliği üzerine bu görüşün en eksik tarafı İdil-Ural bölgesindeki erken Türk varlığını peşinen geri kalmış gibi kabul etmesi ve üstelik Tatar kimliğindeki şehirlilik üzerine yoğunlaşmasıdır. Altın Orda mirasında şehir kültürü üzerine durulması Rus tarih teorilerine cevap verme ihtiyacındaki Tatarlar için kabul edilebilir bir durum olsa da konar-göçerlerin geldikleri yerdeki kültürlerini taşıdıkları, yaydıkları,

sürdürdükleri ve hatta hâkim kıldıkları gerçeğini de göz ardı etmemek lazımdır.

2. Ana kaynaklardaki Tatar adının tamamen Moğollara atfedilmesi yanlıştır. Daha önce Tatarların kökenini Rouran (Juan-juan) halkına bağlayan ve Rouran'ları ise Türk kökenli olarak değerlendiren bir çalışma yapmıştım (Yıldırım, 2015). Bence Tatar kimliği başlangıçta böyle bir Türk köke dayanıyordu ve bunun devlet kurucu bir vasfı bulunuyordu. Dar bir sahada Moğol olan Tatarlar dışında çok daha geniş alanlara yayılan ve baskın bir kültüre sahip bir Türk-Tatar kitlesi söz konusuydu.

Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda haklarında “Türklerden bir bölük” (Kâşgarlı Mahmud, 2006: I, 411) ve “her boyun kendi ağzı vardır, bununla beraber Türkçe konuşurlar” (Kâşgarlı Mahmud, 2006: I, 30) dediği Tatarların erken tarihlerde doğrudan Moğollara bağlanması doğru değildir. Üstelik Kâşgarlı Mahmud Türkler tarafından kutsal addedilen Ötüken için ise “Tataristan çöllerinde bir yerin adı” demektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2006: I, 138). Bu yönüyle Türk ülkelerini *Tataristan* olarak adlandırdığı anlaşılmaktadır. 982 yılında yayınlanan Farsça coğrafya eseri *Hudūd al-Ālam*'da Tatarlar, *Dokuz Oğuzların bir kolu (jins)* olarak gösterilmektedir (Hudūd al-Ālam, 1937: 94). Gerdîzî tarafından 1052 yılında Gazneli Sultanı'na takdim edilen *Zeyn'ul Ahbar*'da ise Tatarlar, Kimak'ların İrtiş dolaylarında yaşayan bir koludur (Barthold, 2010: 340-341). Gerçekten de Türk boylarına Cengiz Han döneminde Tatar deniliyordu. Üstelik Moğol olan Tatarlar da geleneksel Türk merkezi Ötüken'de Kara Kitay Devleti'nin kuruluşundan, XII. yüzyılın başlarından sonra

Moğolistan'da Türklerle iç içe geçmişlerdi. Öyle ki Reşidüddin Câmiu't-Tevârih'inde 1300'lerin başında bütün Türk boylarına Tatar adı veriyordu: “*Hitay, Hindistan ve Sind'in bölgelerinde, Çin'de ve Maçin'de, Kırgızların, Kelarların ve Başkırların ülkesinde, Deşt-i Kıpçak'ta, Kuzey bölgelerinde, Arap kabileleri arasında, Sibiryada, Mısır'da, Mağrib'te bütün Türk boylarına Tatar derler*” (Raşid-ad-Din, 1952: I/1, 103). Cengiz Han'dan sonra bu söz birden Moğolistan ve Türkistan sahasındaki Moğolları ifade eder olmuştu. Çin kaynaklarında Tatar adı, Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra Moğollar için kullanılmıştı. Ming Shi'da “Dada 韃靼” yani “Tatar” bahsi şöyle başlamaktadır: “Dada 韃靼 (“Tatar”), artık Menggu 蒙古 (“Moğol”)’dur” (Ming Shi, 1997: 8463). Yine de Moğol İmparatorluğu hesabına *Tarih-i Cihan Güşa*'yı kaleme alan Cüveynî'nin kullandığı Tatar adı genel bir addır (Caferoğlu, 1988: 73-74). Cengiz Han'a tâbi olanlar ve Afganistan'daki Moğollar, *Mogul / Mongol* adını alıyorlardı. Moğol İmparatorluğu'nun batı kısmında ise *Mogul / Mongol* adı pek görülüyordu. Bu kısımda Altın Orda dönemi de dâhil olmak üzere çok sonraları Rusya'da ve Batı Avrupa'da Tatar adı ile Osmanlı Devleti dışındaki Türkler kastediliyordu (Barthold, 1968: V, 560). Rusya'da Tatar adı sonraları Kırım, İdil-Ural bölgeleri ve Sibiryada yaşayan Türkler için kullanıldı. Bu arada sadece Kırım Türkleri kendilerine *Tatar* diyorlardı. İdil-Ural Türkleri de çok geç devirlerde bu adı benimsediler (Barthold, 2006: 23). Tatar olarak bilinenler kendilerini şöyle adlandırıyorlardı: İdil-Ural bölgesindekiler *Möselman, Kazanlı, Mişer (Meşeryak), Tipter, Keraşen, Nagaybek, Keçim* vb.; Astrahan'dakiler *Hugay, Karagaş, Yurt Tatarları* vb.; Sibiryadakilere

Tobollık, Turalı, Baraba, Tömenlek, Boharlı vb; Litvanya'dakiler *Möslim, Lipka (Litva), Lipka Tatarları* (Tatarı, 2001: 42).

Tarih kaynaklarındaki bu tür bilgileri ve tarihi süreci değerlendirenler tarihi Tatar kimliğini Türklük ile açıklayan bir *Türk-Tatar Teorisi* geliştirmişlerdir. Bu görüşe göre Tatarlar Gök-Türk Kağanlığı, Büyük Bulgarıya ve Hazar Devleti içinde, Kıpçak-Kimak ve Tatar-Moğol etnik topluluklarıyla ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Etnik teşekkül sürecinde temel unsur, etnik şuurun, dinin, devletin, edebî kültürün ve eğitim sisteminin kendine has bir surette belirmesidir. Bu unsur Tatar kimliğinin şekillenmesinde İdil-Ural sahasının belirleyiciliğinden daha köklüdür. Cuci Ulusu devrinde dışarıdan gelen Tatarlar ile yerli Bulgar-Kıpçaklar yeni bir devlet, kültür ve edebî dil meydana getirdiler. Cuci Ulusu'nda ve sonraki Rus hâkimiyeti devrinde Tatarlar kendilerine has bir etnik ve dinî bir kimlik şekillendirdiler. XIX. yüzyılda millî hareketlerin hızlanmasıyla Tatar kimliğinde kültür ve tarih birliğinin altı çizilmiş ve Tatar ideolojisi (bu ideolojiyi tesis edenler Şehabeddin Mercani, İsmail Gaspıralı, Hadî Atlasi, Ayas İshaki'dir) oluşturulmuştur. Bu görüşün temsilcilerinin kültür hareketleri sebebiyle İdil-Ural Tatarları Rusya'daki Türk-Müslüman halkların merkezi olarak kabul edilmiştir. Kültür entegrasyonu neticesinde Tatar kimliği XX. yüzyılda yaygın bir kimlik hâline gelmiştir. Bu teorinin bazı taraftarları G. Gubaydullin, A. Battal Taymas, Akdes Nimet Kurat, M. G. Safargaliyev, N. A. Baskakov, Ş. F. Muhamedyarov, R. G. Kuzeyev, Nadir Devlet, D. M. İshakov, Yuli Şamiloğlu, A. Kappeler, A. A. Rorlih, İ. L. İsmaylov'dur (Tatarı, 2001: 43). Tarihi kültürden ayırmak mümkün değildir. Bu bakımdan doğudan

batıya Türk-Tatar kimliği ve kültüründeki devamlılık ve baskınlık üzerinde durduğu için bu görüş oldukça sağlam temellere dayanmaktadır.

3. Tarihi Tatar kimliğinde göz önünde bulundurulması gereken bir de *Bulgar* kimliği vardır. Gök-Türk Kağanlığı ve Avar Kağanlığı'na bağlı olarak yaşayan Türk Bulgar boyları, 631'de Karadeniz'in kuzeyinde Bulgar Devleti kurdular. Çok geçmeden istikrarsızlık içine düşen devlet, Hazar Kağanlığı'nın saldırısıyla parçalandı. Bu yüzden Bulgar boyları VII. yüzyılın sonlarına doğru toplu olarak Orta İdil'e göç etti. Bölgede nüfus üstünlüğüne erişen devlet tecrübesine sahip bu Bulgarlar yerli Fin-Ugorlar üzerinde hâkimiyet sağladılar. Bir müddet Hazarlara bağlı olarak yaşayan Bulgarlar 965'te tamamen bağımsız oldular. İdil Bulgar Devleti 1236'da Moğollar tarafından zapt edilene kadar güçlü bir devlet olarak yaşadı⁴. Böylece Tatar kimliğinin esasında Bulgar unsurundan da bahsetmek gerekir. Öyle ki, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra İdil-Ural'daki bazı Tatarlar, "Tatar" adının uydurma olduğunu gerekçe gösterip bu önceki Bulgar adını geri almak istemişlerdi (Buşakov, 1996: 41).

Tatar kimliğinin esasında Bulgarlar olduğunu düşünenler *Bulgar-Tatar Teorisi*'ni geliştirmişlerdir. Buna göre Orta İdil ve Ön-Ural sahasında VIII. yüzyıldan beri süre gelen bir etnik safha vardır. Aslında buralardaki Türk yerleşimleri M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllarda başlamıştır. Bu sahadaki şimdiki Tatar etnik yapısı esasen İdil Bulgarları devrinde (X-XIII. yüzyıllarda) şekillenmiştir. Bu süreç Altın

⁴ İdil Bulgarları üzerine yapılmış en kapsamlı araştırma için bkz. Koç, 2010.

Orda, Kazan Hanlığı ve Rus hâkimiyeti devirlerinde devam etmiş ancak çok büyük dönüşümler olmamıştır. Cuci Ulusu'na dâhil olan İdil Bulgarları siyaset ve kültür bakımından ciddi oranda bağımsızdır. Bu devrede Altın Orda'nın (1227-1502) etnik ve siyasî sistemi ile kültürü bu sahadaki Bulgarlara önemli tesirler yapmıştır. Kazan Hanlığı devrinde (1437-1552) Bulgar (Bulgar-Kazan) kimliği daha da baskın olmuş ve 1920'lere kadar muhafaza edilmiştir. Bu tarihten sonra ise Tatar milliyetçilerinin ve Sovyet Hükümeti'nin baskısıyla ad, "Tatar" olarak değiştirilmiştir. Sibiry'a'da, Kırım'da, Polonya'da veya Litvanya'da Tatar olarak adlandırılan diğer toplulukların ise İtil-Ural Tatarları ile doğrudan hiçbir bağı yoktur. 1920'lerin şartlarında meydana gelen bu anlayış dilin kademe kademe geliştiği ve millet teşekkülünün yerel şartlar dâhilinde cereyan ettiği teorisiyle yoğrulmuştur. 1940'ların ortalarına gelindiğinde Sovyet tarihçiliğinde ve dilciliğinde tarihi Tatar kimliğine dair bu teori resmi hâle gelmiştir. Teoriyi 1950'lerden itibaren işleyenlerden bazıları A. P. Smiriov, H. G. Gimadi, H. F. Kalinin, L. Z. Zalyay, G. V. Yusupov, T. A. Trofimova, A. H. Halikov, M. Z. Zekiyev, A. G. Karimullii, S. H. Alişev, F. T. Valeyev, N. A. Tomilov'dur (Tatarı, 2001: 42-43). Tarihi Tatar kimliğindeki Bulgar temeli üzerinde duran ve Sovyetler Birliği devrinde devletçe resmi olarak desteklenen bu görüş sağlam bir tarihi zemine sahipmiş gibi görünse de esasında tarihi Türk kimliğini ötelemek üzere üretilmiş olup Tatar kimliğini tam olarak izah etmekten uzaktır ve üstelik Sovyet idaresi altındaki diğer Türk toplulukları için öngördüğü aynı usullerle tarihi bir "Bulgar milleti" yaratma peşindedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra taraftarları iyice azalan bu

görüŖün, ortak kültür unsurlarını göz ardı etmesi ve tarih ana kaynaklarıyla doğrulanamayacak hükümler öne sürmesi gibi sebeplerle, tarihi Tatar kimliği için bir tanımlama yapması biraz zordur.

Kaynakça

Barthold, W. W. (1968). *Soçineniya*, C. V, Moskva.

Barthold, W. W. (2006). *Türk Moğol Ulusları Tarihi*, Çev. H. Eren, Ankara.

Barthold, W. W. (2010). “Zeyn’ul Ahbar”, *Orta Asya*, Çev. ve Haz. D. A. Batur. Selenge Yayınları: İstanbul.

Buşakov, V. A. (1996). “Etnonim “Tatar” vo Vremeni i Prostransve”, *Skvoz Veka Narodı Krıma*, 2, Simferopol.

Caferoğlu, Ahmet (1988). *Türk Kavimleri*, İstanbul.

Gumilev, L. (2004). *Eski Türkler*, Çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları: İstanbul.

Hudūd al-Ālam The Regions of the World (1937). Trans. and Expl. By V. Minorsky, London.

Kâşgarlı Mahmud (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu: Ankara.

Koç, D. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Koç, D.-Yıldırım, K. (2020). “The Word “Tatar” in Various Forms in Chinese Sources”, *Mongolica*, XXIII, 2, 2020, 23-25.

Kyuner, N. V. (1961). *Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskova.

Ming Shi (1997). *Zhonghu Shuju*: Beijing.

Ögel, Bahaeddin (2001). “Tatar”, *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, Devlet Kitapları: Eskişehir.

Raşid-ad-Din (1952). *Sbornik Letopisey*, I/1, Çev. A. A. Semenov, Moskva-Leningrad.

Tatarı (2001). Ed. R. K. Urazmanova-S. V. Çeşko, Moskva.

Thomsen, W. (1896). *Inscriptions de L'Orkhon Déchiffrées*, Helsingfors.

Yıldırım, Kürşat (2012). “Tatar Adının Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, XXII, 2, 2012, 171-190.

Yıldırım, Kürşat (2014). “Doğudaki İlk Tatarlar Ormancı Mıydı?”, *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı*, Ed. B. Bayram, Kırklareli, 2014, 283-291.

Yıldırım, Kürşat (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-juan'lar*, Yeditepe Yayınları: İstanbul.

Yıldırım, Kürşat (2016). “Çin Kaynaklarında Doğrudan “Tatar” Olarak Okunabilecek Bazı Kelimeler İçin Okumalar, Anlamlandırmalar ve Yeniden İnşalar”, *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II Bildiri Kitabı*, Ed. B. Bayram, Kırklareli, 85-91.

Yıldırım, Kürşat (2020). “Erken Dönem Türk-Moğol İlişkileri”, *Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar*, Yay. Haz. Kürşat Yıldırım, Türk Ocağı İstanbul Şubesi Yayınları: İstanbul, 23-27.